

HERDER KEELEST JA KIRJANDUSEST

Balti kirjakultuuri sümposiooni järelkaja

Käesolev on ajendatud septembri lõpul (24.–26. IX 2015) Tartus toimunud rahvusvahelisest Balti kirjakultuuri sümposionist, mille pealkirjaks oli seekord „Kontinent Herder: empaatia, sümπατία ja antipaatia poeetikas ja poliitikas”. Ametlikult arvult oli see kaheksas (kui Eesti Goethe-Seltsi varasemad teadusüritused, nt 1999. aastal toimunud sümposion „Goethe Tartus” eellooks arvata), mis üle aasta peetavate sümposionite puhul annab kokku juba 15-aastase traditsiooni. Balti kirjakultuuri sümposionite eestvedajateks on Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli maailmakirjanduse õppetool ja Eesti Goethe-Selts, kuid igal aastal on teema huvides kaasatud uusi partnereid, varasemalt näiteks Läti Ülikooli läti ja saksa filoloogia õppetoolid või Maini-äärse Frankfurdi Johann-Wolfgang-Goethe-Ülikooli uuema saksa kirjanduse instituut. Seekordse sümposiooni haare oli interdistsiplinaarsem: korraldajate ja kaasamõtlejatenäiteks olid kaasatud TÜ riigiteaduste instituut ja Eesti mõtteloo professor. Osalema oli kutsutud kirjandus- ja keeleteadlasi, poliitikateoreetikuid, ajalooloosofe, ajaloolasi, folkloriste, kultuuriteoreetikuid, antropolooge USA-st, Saksamaalt, Prantsusmaalt, Šveitsist, Rootsist, Soomest, Lätist, Tallinnast ja Tartust.

Kuidas teisiti saakski hakkama kontinendiga „Herder”, mis ei lase end kaardistada vaid ühes mõõtkavas, kuna selle vaimse maastiku ulatus on tohtu ja pinnavormid mitmekesised: Herderi maailm kätkeb endas ajaloo filosoofiat, keeleteadust, kultuuriantropoloogiat, kirjandusajalugu, religiooniajalugu, poliitikafilosoofiat, esteetikat, tunnetusteooriat jne, nii nagu valgustusfilosoofie kohane.

Johann Gottfried Herderi (1744–1803), selle siinset poliitilist ja intel-

lektuaalset ajalugu nii otsustavalt mõjutanud mõtleja nime mainitakse meie teadusajaloos tihti ning tunnustatakse tema rolli kõigi rahvusteaduste *primus motor*ina. Seda mälestust jäädvustab Riias Herderi väljakul asuv Herderi ausammas, mis püstitati 1864. aastal. Kuid sellega Herderi tuntus Baltimaades ka üldjoontes piirdub. 2014. aastal Herderi 270. sünniaastapäeva neis riikides kuidagi ära ei märgitud. Eesti ega läti keeles ei ole tänaseni ilmunud ühegi Herderi teose tõlget ega ka ühtki põhjalikku käsitlust, mis Herderi rolli Baltimaade ajaloos uuriks ja hindaks. Isegi rahvalaulu, selle Herderi poolt käibeled toodud ja kogu Euroopa edasist arusaama luulest nii otsustaval määral kujundanud mõiste Balti tekkekonteksti uurimisel on seni ületamatuks jäänud Leonid Arbusowi 1952. aastal saksa keeles ilmunud käsitlus „Herder und die Begründung der Volksliedforschung im deutschbaltischen Osten”.¹

1994. aastal korraldati Riias Herderi 250. sünniaastapäeva puhul konverents „Johann Gottfried Herder und die deutschsprachige Literatur seiner Zeit in der Baltischen Region” („J. G. Herder ja tema aja saksa keelne kirjandus Balti regioonis”), mis võttis üles Herderi jäljed Baltimaades, uusi uurimissuundi siiski rajamata. Eesti keeles võib leida vaid üksikuid käsitlusi, mis uurivad Herderi rolli eesti mõtteloo (nt Jaan Unduski käsitlus Hamanni ja Herderi rollist eesti kirjanduse edendajatena)².

¹ L. Arbusow, Herder und die Begründung der Volksliedforschung im deutschbaltischen Osten. – Toim E. Keyser, Im Geiste Herders. Kitzingen, 1952, lk 129–256.

² J. Undusk, Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsii. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 9, lk 577–587; nr 10, lk 669–679; nr 11, lk 746–756.

On hea meel tõdeda, et olukord on muutumas: pärast Tartu sümposiumi võime kinnitada, et Eesti uurijad räägivad viimasel ajal taas hoogustunud rahvusvahelises Herderi-uurimuses aktiivselt kaasa.

Herderi uustõlgendus on saanud võimalikuks tänu Tartu sümposiumi peaesineja Wolfgang Prossi poolt aastatel 1984–2002 Carl Hanseri kirjastuses välja antud kolmeköitelisele põhjalikult kommenteeritud valikkogule³ ning sellega paralleelselt Deutscher Klassiker Verlagis ilmunud 11-köitelisele uusväljaandele⁴. Rahvusvahelisele huviorbiidile on neid värskeid seisukohti vahendanud 1985. aastal Californias rajatud Rahvusvahelise Herderi Seltsi korraldatud konverentsid ja aastaraamatud, mis on toonud Herderi välja „eelkriitilise Kanti” või „antivalgustaja”, romantismi „eelkäija” või ideoloogilistest hinnangutest koormatud rahvusluse ja rahvuse mõistete kontseptueerija kitsast nišist interdistsiplinaarsete uuringute keskmesse. Rahvusvahelise avalikkuse jaoks tegi senised uurimistulemused kättesaadavaks 2009. aastal Camden House’is ilmunud „A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder”.⁵

Herderi uustõlgenduse üks peamisi lähtealuseid on arusaam, et tema aja loofilosoofilisi, kultuuriteoreetilisi, esteetilisi ideid tuleb vaadata komplekselt, seoses tema ettekujutusega inimesest, tema humaansuse mõistega. Herder ei leppinud valgustusliku ratsionalismi positsiooniga inimolu selgitamisel: inimolu on keerukam ega allu vaid ratsionaalsele tunnetusele. Herder, olles mõjuta-

³ J. G. Herder, Werke. Toim W. Pross. München: Carl Hanser Verlag, 1984–2002. Edaspidi on väljaandele viidatud lühendatult: Hanser.

⁴ J. G. Herder, Werke in zehn Bänden. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1985–2000. Edaspidi on väljaandele viidatud lühendatult: FA.

⁵ A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder. Toim H. Addler, W. Koepke. Camden House, 2009.

tud Briti empirismist ja sensualismist, asetab inimese meelelisuse filosoofilise huvi perifeeriast selle keskmesse: „Tundest peab lähtuma kõik, ja sinna tagasi jõudma – milline suurepärase ettevõtmine oleks kõik mõisted sellele taandada! Tundele ja meelele”⁶, sest „nii palju on ikka selge, et suurem, kogunisti suurim osa meie olemusest on meeleline eksistents: seega ka meelte tegevus” (eessõnas trükiks ette valmistatud, kuid ilmutata jäänud kogumikule „Alte Volkslieder”)⁷.

See tähendas uutmoodi filosoofiat (filosoofia mõistmist antropoloogiana ehk inimteadusena) ja uutmoodi tunnetusteooriat, mille eesmärgiks on inimolu mõistmine. Herderlik mõtlemine on alati inimsuse mõistmise ja edendamise teenistuses.

„Tunne end kõige sees olevana – vaid siis oled sa teel sõna mõistmise poole.” See Herderi teosest „Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit” (1774)⁸ pärit mõistmisjuhised oli Tartu sümposiumi moto. Sümposium võttis valgusvihku *sympatheia* ehk kaasatundmise (sks *Mitgefühl*) ning *empathie* (*Einführung*) kui üldinimlikud koosolukategooriad ja ühtlasi inimese

⁶ J. G. Herder, Zum Sinn des Gefühls. – Hanser II. Herder und die Anthropologie der Aufklärung, 1987, lk 243.

⁷ Rahvalaulukogu pealkirjaga „Alte Volkslieder” oli trükivalmis ja Riia Hartknochi kirjastusele üle antud 1773. aastal – see pidi ilmuma anonüümselt fiktiivses Altenburgis, vältimaks isiklike rünnakuid kriitikute poolt. Nende kartuses võttis Herder 1774/1775 käsikirja ise tagasi. Uue, temaatilise ülesehitusega kogu „Volkslieder” ilmus alles 1778/1779. Kõige populaarsemaks osutus aga pärast Herderi surma 1807. aastal Caroline Herderi ja Johannes von Mülleri koostatud, etnoloogilisel põhimõttel üles ehitatud kogu „Stimmen der Völker in Liedern”. Kogumiku „Alte Volkslieder” eessõnad ja sisukord on ilmunud: J. G. Herder, Volkslieder. Übertragungen. Dichtungen. Toim U. Gaijer. – FA III, 1990, lk 24.

⁸ J. G. Herder, Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit. Beitrag zu vielen Beiträgen des Jahrhunderts. – Hanser II, 1987, lk 612.

tunnetuslikke strateegiaid väljendavad mõisted Herderil, jälgides nende rakensusi kahes valdkonnas, poeesias ja poliitikas. Loomupäraselt lisandub sellesse mõistepessa ka antipaatiat kui igasugusele sümpaatiale tausta loov emotsionaalne ja tunnetuslik kontrast.

Herderliku antropoloogia (ja sotsioloogia) lähtealuseid ühes põhjaliku konverentsiülevaatega käsitles Eva Piirimäe Sirbis.⁹ Keeles ja Kirjanduses on paslik meelde tuletada Herderi arusaamu keelest ja kirjandusest ning tegelda sümpaatiat, empaatiat ja antipaatiat mõistetega poetikas.

„Inimhing mõtleb sõnadega.” (1799)¹⁰

Vähesed XVIII sajandi filosoofid on keelefilosoofiaga tegelnud niisama tõsiselt kui Herder. Enamgi veel, Herderi jaoks on keel filosoofia peamine objekt, mis tähendab, et tema ettekujutuses ongi kogu filosoofia õigupoolest keelefilosoofia. Sealjuures ei ole keel inimesele jumalik „kingitus”, vaid inimsaavutus, see tekib ja areneb ühiskonnas ja kujundab inimlikku mõtlemist. Keeleta pole inimsust. Inimmõistus on paratamatult lingvistiline: „Me mõtleme keeles.” „Puhas mõistus ilma keeleta on siinilmas utoopiline maa”¹¹ – suhtudes niisuguse skepsisega ratsionalistlikku abstraksionismi, astus Herder ühtlasi vastu oma õpetajale Immanuel Kantile, riskides nõnda oma filosoofimainega. See, mis Herderi metakriitikale tõuke andis, oli keele puudumine Kanti mõtlemises. „Me oleme õppinud mõtlema keele kaudu,”¹² usub Herder. Ei ole olemas universaalset

⁹ E. Piirimäe, Kontinenti avastamas: Johann Gottfried Herder. – Sirp 9. X 2015.

¹⁰ J. G. Herder, Verstand und Erfahrung. Eine Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft. – FA VIII, [1799] 1998, lk 320.

¹¹ J. G. Herder, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. – FA VI, 1989, lk 347.

¹² J. G. Herder, Verstand und Erfahrung. Eine Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft, lk 320.

mõistust. Mõistus on ajalooline ja juurdub kogemuses ehk inimajaloos.

Kuna me mõtleme keeles, ei ole Herderi jaoks sugugi ebaoluline, mis keeles inimene mõtleb. „Iga rahvas räägib seda, mida mõtleb, ja mõtleb seda, mida räägib,” ütleb Herder.¹³ Et emakeeles saab kõige paremini mõelda, oli uus idee ajal, mil mõtteid oli ikka veel kombeks väljendada ladina ja prantsuse keeles ning saksa keel oli alles äsja endale filosoofilise keele staatuse kätte võidelnud. Emakeel on väärtus, mida tuleb arendada ja hoida, ja iga keel on võimeline arenema. Keeleline mitmekesisus on väärtus, mitte probleem. Keeles peitub rikkus. Herderlik keelekäsitlus lõi pinnase Euroopa impeeriumide paljude rahvaste kultuurilise eneseteadvuse tekkeks. Samas ei tähenda Herderi „lingvistiline rahvuslus” sugugi kultuurilist enesesekapseldumist, vaid eeldab avatud dialoogi, üksteise keelte õppimist, sest iga keel on „suur varakamber, milles hoitakse teadmisi, mis kuuluvad kogu inimkonnale”.¹⁴

„Hinges on poeesia pärusmaa. Siin asuvad jõud, mis teda esile toovad.” (1767)¹⁵

Kui Herderi filosoofilised ideed pörkusid Kanti autoriteetse positsiooniga ning neid pigem tõrjuti kui tunnustati, siis rohkem mõjutas Herder oma ajastu esteetika ja kirjanduse arengut. Kuigi ka siin oli ta teataval määral opositsioonis Kantiga, kujunes tema *aisthesis*'ele tuginev esteetika Kanti kriitilise ja Hegeli idealistliku esteetika kõrval üheks peasuunaks XVIII sajandi esteetilise mõtte arengus. Herder seostub XVIII sajandi esteetikas aset leidnud sensuaalsetliku pöördega, mis tegi meeltest esteetika nurgakivi, kunstiloom- ja kunstimaitsmisorgani.

¹³ J. G. Herder, Über die neuere deutsche Literatur. Fragmente. – FA I, 1985, lk 558.

¹⁴ J. G. Herder, Über die neuere deutsche Literatur. Fragmente, lk 553.

¹⁵ J. G. Herder, Von Baumgartens Denkart in seinen Schriften. – Hanser II, [1767] 1987, lk 22.

Seda, et esteetika on tihedasti põimitud psühholoogiaga, õppis Herder Alexander Gottlieb Baumgartenilt, kelle „Aesthetika” (1750) oli esimene süstemaatiline katse „valgustada läbi” seda hämarat valdkonda, millest seisab koos kunstiteos.

Herder tõstab luule peamiseks väärtuskriteeriumiks meelelise, puhtinimliku, loomuliku tunde, milles ilmneb meelelise inimese tõeline olemus. Näeme, kui tihedasti on Herderi esteetika seotud antropoloogiaga. Erinevalt saksa klassikalisesest filosoofiast ja kantilikust kunsti kasutuse kreedost oli Herderi jaoks luule ikka seotud elu ja tegelikkusega ning seisis inimsuse teenistuses samamoodi nagu filosoofia. Schillerlik puhta kunsti idee oli Herderile võõras.

Uus arusaam esteetikast tõi endaga luule sotsiaalse tähenduse muutumise: luule on tundelise, seltsiva ja empaaatilise inimese tähtis eneseväljendusvahend. Luule ei pea õpetama ega meelt lahutama, vaid panema kaasa elama ja tundma, sümpatiseerima kõike laiemas tähenduses. Luuleteoreetilise huvi keskpunkti tõuseb esmakordselt lüürika ja lüürilisus kui kõige sobivam meedium tundmuse vahendamiseks. Sobiva lüürilise väljendusvormi, ehedaima lüürilise žanri avastab Herder rahvalaulus ning tema Baltikumi-kogemusel on selle mõiste kujunemisel oma osa: just Herderi Riias viibimise ajal, eriti aastail 1765–1766 ja, nagu on arvanud Arbusow, Liivimaal kuulnud läti rahvalaulude mõjul kujunes Herderil uus mõiste lüürilise laulu jaoks, mis mitte ainult ei juhatanud uuele teele lüürilist luulet, vaid muutis arusaama kirjandusest üldse. Paljude Euroopa allutatud rahvaste jaoks oli see pöördelise tähendusega avastus, mis lõi uute kirjanduste tekke teoreetilised alused. Herder oli see, kes tõi eesti ja läti rahvalaulu maailmakirjandusse, esitades seda kui tõsiseltvõetavat ja võrdväärset kultuurilist pärandit ning enamgi veel – tõstis rahvalaulu

(kui „rahvaste, koguni inimkonna elava hääle”¹⁶) otse žanrihierarhia tippu. Herder muutis arusaama suulise ja kirjaliiku vahekorra kultuuris, tõendades, et kultuur on vanem ja laiem kui kirjakuultuur ning et kirjakuultuuri puudumine ei tähenda loominguilisuse, vaimsuse puudumist. Just suuliselt edasi kandunud kultuuris on veel säilinud elavat tundmust, mida pole rikkunud õpetatud, hariduslikult (kunstlikult!) kultiveeritud kultuurimustrid. Luuleand on jumalast antud, selle ilmlemiseks ei ole tarvis haridust ega kirjakeelt, vastupidi, ilma selleta võib ta esineda veelgi ehedamalt. Nii seisab Herderi ilmumata jäänud esimese rahvalaulukogu „Alte Volkslieder” saatesõnas:

„Noor laplane, kes Veenuse asemel räägib oma põhjapõdraga... Nad kujutavad armastust seitse korda tõelisemalt, see tähendab, teevad ilusamaid armastuslaule kui magusaim Sappho-pedant oma kõigi reeglite järele kunstlikult konstrueeritud oodides. Leedu tüdruk, kes jätab hüvasti kõigi kodustega ja kujutab kogu oma pruudimaailma silma ja südamega, on suurem luuletaja kui maneerlik hüvastijätukõne fabritseerija, kes on kleepunud ei millegi muu kui oma kirjutuspuldi külge.”¹⁷

Jääme ootama Tartu Herderi-sümposiooni kogumikku, mille ettevalmistus algas juba sümposiooni lõppedes, ning veelgi suurema huviga Herderi eestikeelse valikkogu ilmumist. Vahest saavad need teoks Herderi 275. sünniaastapäevaks.

LIINA LUKAS

¹⁶ J. G. Herder, *Adrastea*. – FA X, 2000, lk 804.

¹⁷ J. G. Herder, *Volkslieder. Übertragungen. Dichtungen*. Toim U. Gaier. – FA III, 1990, lk 67.